

# गांधीजींचे स्त्री सक्षमीकरणात योगदान

डॉ. हट्टेकर विजय दत्तात्रय  
दिगंबरराव बिंदू महाविद्यालय, भोकर.

19 व्या व 20 शतकात भारतीय समाज सुधारकांनी स्त्री-पुरुष समानतेबाबत मांडलेल्या विचारात महात्मा गांधींच्या विचारांना भारताच्या स्वराज्य उभारणीत महत्वाचे स्थान आहे. आधुनिक काळात भारतीय विचारवंतांचा स्त्री-मुक्तीचे कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांचा विसर स्त्री-मुक्तीचे कार्यकरणाऱ्या तथाकथित तज्ज्ञांना पडलेला दिसतो. स्त्री-मुक्ती आंदोलनाचा विचार होतांना युरोपीयन देशातील स्त्री-मुक्ती चळवळीचा उहापोह आणि तज्ज्ञांच्या आदर्शांची दाखले दाखवले जातात. आधुनिक काळात स्त्री सशक्तीकरणाच्या प्रक्रियेत सामाजिक, अर्थिक, राजकीय, साहित्यिक, सांस्कृतिक, धार्मिक क्षेत्रात स्त्री मुक्ती आंदोलनाची चर्चा मोठ्या प्रमाणात होते. स्त्री-पुरुष समानतेच्या लढाईत देशव्यापी जनजागरण घडवून आणण्यात गांधींची भूमिका महत्त्वपूर्ण राहिली आहे.

प्राचीन भारतात स्त्रीला शक्तीच्या रूपात मान्यता होती. म्हणून तीची पुजा केली जात होती. प्राचीन भारतात वैदिक काळात स्त्रियांचा मोठा सन्मान केला जात असे. क्षत्रिय कुटुंबातील स्त्रिया सैनिकी शिक्षण घेत. 'स्त्रिया स्वतःचा उदरनिर्वाह स्वतः करित असत. विवाहात हुंडा पध्दती नव्हती. शिक्षणानंतर प्रत्येक मुलीला आपला पती निवडण्याचा अधिकार होता' आंतरजातीय, अनुलोम विवाह ही होत. आवश्यकते नुसार स्त्रियांचे पुनर्विवाह, विधवा विवाह, नियोग विवाह होत असल्याचे ऋग्वेदात व अथर्ववेदामध्ये म्हटले आहे.

वैदिक काळात स्त्रीला पुरुषाच्या बरोबरीने दर्जा आहे. असे म्हटले जात असे, दहा उपाध्यायाची बरोबरी एक शिक्षक करतो, शंभर शिक्षकांची बरोबरी एक वडील करतो आणि एक हजार पित्यांपेक्षाही एक माता (आई) श्रेष्ठ असते. या वचनाला मध्यकाळापर्यंत स्थान होते. परंतु काळचक्रात स्त्रियांचा दर्जा प्रचंड घसरत गेला. मुलीचा जन्म शाप समजला जावू लागला. काही वर्गात मुलीच्या जन्माबरोबरच तिचा अंत केला जावू लागला. मुस्लीम आक्रमणानंतर भारतीय स्त्रियांचे जीवन बंदीस्त झाले. 'स्त्रियांची त्याग भोगाची वस्तु झाली. सभ्य आणि सुसंस्कृत परिवारातील स्त्रिया घराच्या चौकटीत बंद झाल्या. चांगल्या पतीसाठी हुंडा पध्दतीने जन्म घेतला. विधवा विवाह बंद होऊन सतीप्रथा आस्तित्वात आली.' भारतात पुरुषाचे अमर्याद अधिकार वाढून स्त्रियांना कर्तव्याची शिकार बनविले. स्त्री परितक्त्या झाली. पडदापध्दती, बालविवाह, बहुविवाह, विधवा विवाहास विरोध, सतीप्रथा या सारख्या स्त्रियांना जखडून टाकणाऱ्या प्रथांचा उदय झाला. स्त्रिला सामाजिक, राजकीय, अर्थिक, धार्मिक दृष्ट्या गुलाम बनवून ती शोषणाची केंद्रबिंदू झाली.

भारतीय समाजात स्त्री सुधारणा करण्यासाठी राजाराम मोहन रॉय यांनी पूढाकार घेतला. सतीप्रथेच्या विरोधात आवाज उठवून ब्रिटीश सरकारला त्याविरुद्ध कायदा करण्यास भाग पाडले. स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार पुरुषाच्या बरोबरीने देण्यासाठी सावित्रीबाई फुले चे योगदान महनीय आहे. पंडीता रमाबाईने स्त्रियांच्या अधिकारासाठी संघर्ष केला. स्वामी दयानंद सरस्वतीने 'आर्यसमाजा'तून स्त्री सुधारणा कार्यक्रम राबविला. समाजसुधारकांच्या या चळवळी स्त्री सुधारणेच्या हेतुने संपुर्ण भारतीय जीवनाला प्रभावीत करण्यात प्रयत्नरत असतांना 20 व्या शतकात गांधीजी स्त्री उध्दारासाठी असलेल्या आदर्शांना व्यावहारीक बनविण्यात यशस्वी ठरले.

गांधींनी 20 व्या शतकात स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा आणण्यासाठी महत्वाचे कार्य केले 'स्त्री सुधारणेच्या कार्याला स्वातंत्र्य आंदोलनाशी जोडून गांधींनी स्त्री मुक्तीच्या लढाईला व्यापक रूप दिले होते. स्वराज्याचा अर्थ वंचित, शोषित, पीडीत स्त्रियांचा उध्दार असा करून स्वराज्याच्या कल्पनेला एक नवा अर्थ प्राप्त करून दिला. गांधीजींनी 'भारतीय समाज व्यवस्थेत स्त्रियांच्या पराविलंबित्वास, शोषणास, वंचित बनविणाऱ्या जेवढ्या प्रथा, परंपरा समाज मान्य होत्या त्यांना केवळ शब्दाने विरोध करित नसत तर आपल्या आचरणातून निश्चीत पर्याय उपलब्ध करून देवून सर्व जाती धर्मातील स्त्रियांना नवीन जीवन दाखवण्याचा प्रयत्न करित. गांधींनी आपल्या संपुर्ण जीवनात स्त्री-पुरुषांना समान मानून परस्पर पुरक मानले शक्ती, साहस, धैर्याबाबत स्त्रियांना पुरुषाच्या तुलनेत



आधिक सक्षम मानले. त्यामुळे त्यांनी दक्षिण आफ्रीकेपासून व भारतापर्यंत सत्याग्रहाच्या आंदोलनात स्त्रियांना सहभागी व पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून लढण्यासाठी सैनिकीय सेनानी बनविले.

स्त्री आघात करण्यात कमकुवत असेल परंतु ती कष्ट करण्यात मात्र बलवान आहे' गांधीजीना स्त्रियांना अबला म्हणणे नव्हते ते म्हणत अबला म्हणणे म्हणजे स्त्रीला बदनाम करणे होय. त्यामुळे ती अबला ठरत नाही. निसर्गतः स्त्री-पुरुषांच्या रचनेत आहे. त्यामुळे दोघांची जबाबदारी अलग-अलग आहे. परंतु या आधारावर स्त्री-पुरुषात असमानता मानता येत नाही. दोघांचेही कमी किंवा जास्त असू शकत नाही. स्त्री-पुरुषात भेद करणे वाईट आहे. स्त्रियांना सामाजिक, कौटुंबिक, नागरी अधिकार कर्तव्ये पुरुषाईतकेच आहेत. दोघांचे सामाजिक आर्थिक अधिकार समान आहेत. दोघांची नैतिक क्षमताही एकसारखी आहे'. स्त्री मुर्ति आहे तशीच तीच्यात ध्येय दृढताही आहे. कर्तव्ये पार पाडण्यास ती सक्षम आहे. पुरुष व स्त्रीची शरीर रचना एकाच ईश्वर बनविली आहे. संसारिक बंधन समान आहेत त्यामुळे पुरुषाच्या बरोबरीने स्त्रीला मोक्षाचा अधिकार आहे.

'स्त्री पुरुषाची अशी साथीदार आहे जी समान बौद्धिक क्षमतेच्या कार्यात पुरुषाच्या बरोबरीने अधिकार वापरण्याची संधी गांधींनी स्त्रीला पुरुषाच्या बरोबरीचा दर्जा दिला आणि समानही मानले विकास प्रक्रियेशी स्त्रियांना जोडले नाही तर विकास संकल्पना अस्तित्वात येणार नाही म्हणून गांधी म्हणतात', स्त्रियांच्या अधिकाराबाबत कोणताही समझौता मी करणार नाही. कायदे बंधन ही असता कामा नये. मुला-मुलीत कोणताही प्रकारचा भेद असू नये. त्यांच्या सोबत एक समान व्यवहार व्हावा. परंतु स्त्री-समानता म्हणजे दोघांनी समान धंदे करावेत असे नाही. स्त्री ने शस्त्र बाळगण्यास किंवा शिकार करण्यास विरोध होवू नये. परंतु काम पुरुषाने करावयाची त्यापासून तीने दूर राहावे. निसर्गाने स्त्री-पुरुषास परस्पर पुरक बनविले आहे.

प्रत्येक सामाजिक व्यवस्थेत स्त्रियांना समान महत्व आहे. त्यांच्यात भेदभाव किंवा श्रेष्ठ कनिष्ठ ही नाही. स्त्री म्हणून जन्म येणे ही हिनता नाही स्त्री बौद्धिक क्षमता पूर्ण आहे. मनुष्याच्या सर्वच कार्य करण्याचा अधिकार तीला आहे. मुला-मुलीत अंतर करू अल्प बुद्धीचे लक्षण असल्याचे मानले. मुलगा किंवा मुलीच्या जन्माचे समान रुपात स्वागत केले जावे. मुला-मुली सोबत एक सात व्यवहार केला जावा'. या बाबत गांधीजी आग्रही होते.

स्त्रीने पुरुषासाठी साज श्रृंगार करणे सोडून दिले पाहिजे तरच ती पुरुषाच्या बरोबरीने हिस्सेदार बनेल. गांधीने स्त्रीला पुरुषाच्या भोगदासी न मानता कुटुंबाची अधिष्ठात्री मानले स्त्रीने स्वताःहून पुरुषाची भोगदासी मानने सोडून दिले पाहिजे. पुरुषांनीही स्त्रीला गुलाम समजु नये, सहकारी समजावे. पुरुष स्त्रीचा स्वामी नाही तर स्त्री पुरुष एकमेकांशी पुरक आहेत. मालक किंवा दासी नाही. गांधीने स्त्रीचे चारित्र्य हे पुरुषापेक्षा अधिक श्रेष्ठ मानले आहे. कारण स्त्री आज ही त्याग, तपस्या, विनम्रता, आदर, श्रद्धा आणि ज्ञानाची प्रतिमुर्ती आहे. पुरुषाने स्त्री पेक्षा अधिक ज्ञानसंपन्न समजने त्याचा अहंकार आहे. स्त्रीच्या ज्ञान संपन्नतेमुळेच रामाच्या पत्नी सीता आणि कृष्णाच्या अगोदर राधेचे नांव घेतले जाते हे प्रमुख कारण आहे. स्त्री साक्षात त्याग आणि बलिदानाची मुर्ती आहे. गांधी म्हणतात या देशातील स्त्रियांनी पुरुषांना 'नाही' म्हणण्यास शिकले पाहिजे तिने सांगितले पाहिजे की, पतीची कटपुतळी किंवा त्याहातातील बाहुली बनून राहाणे हे माझे कर्तव्य नाही तर माझे स्वताःचे विशिष्ट अधिकार आणि कर्तव्ये आहेत.

भारतीय समाज व्यवस्थेत स्त्रीला पुरुषाच्या बरोबरीने दर्जा मिळावयाचा असेल तर स्त्रीला शिक्षण घेणे आवश्यक आहे. गांधीजी असे म्हणतात, 'मी स्त्री शिक्षणाचा समर्थक आहे परंतु स्त्री पुरुषाची नक्कल करून किंवा पुरुषाशी स्पर्धा करून जगाचे विकासात योगदान देवू शकत नाही. एखाद्या वेळी स्पर्धा करू शकेल परंतु नक्कल करून ती त्या उंची पर्यंत पोहचू शकत नाही. स्त्री पुरुषाशी परस्पर पुरक बनले पाहिजे.'

1854 च्या चालर्सवुड च्या शिक्षण योजनेमुळे भारतात बऱ्याच कालखंडानंतर स्त्री शिक्षणाला कायदेशीर मान्यता मिळाली. मुलाच्या शाळेत मुलींना प्रवेश मिळाला परंतु पडदा पध्दतीने व बालविवाहामुळे मुलींना शिक्षणापासून वंचित राहावे लागले. स्त्री शिक्षणापासून दूर गेली. स्त्रीला शिक्षणा पासून दूर ठेवण्याची सामाजिक धारणा झाली होती. गांधींनी पुरुषाच्या बरोबरीने स्त्रीला शिक्षण घेण्याचा पूर्ण अधिकार दिला. पुरुषाईतकीच स्त्रीला शिक्षणाबाबत अनुकूलता असेल. शिक्षणातून स्त्रीला आपले अधिकार चांगल्या पध्दतीने वापरता येतील जीवन गतीमान बनविता येईल.

ज्यावेळी स्त्रिया अज्ञानातून, अंधश्रद्धेतून तसेच सामाजिक कुप्रथा परंपरा रुढीच्या बंधनातून मुक्त होतील, तेंव्हाच भारतीय स्वातंत्र्याला अर्थ येईल. व भारत नैतिक, भौतिक आणि आध्यात्मिक प्रगती करू शकेल. स्त्रियांच्या जाणीव जागृतीत शिक्षण हेच



सर्वाधिक शक्तीशाली यंत्र आहे. त्यासाठी त्यांना उपयुक्त शिक्षण मिळाले पाहिजे 'स्त्री-पुरुष परस्पर पुरक आहेत. त्यामुळे स्त्री शिक्षणाची योजना आखतांना स्त्री-पुरुष या दोघांच्याही स्थानाला धक्का बसू नये. घराबाहेरील कार्यक्षेत्र पुरुषाचे व कुटुंबीय कार्यक्षेत्र स्त्रीचे ठेवून आखणी करावी. त्या खेरीज स्त्री पुरुषाच्या जीवनाचा संपुर्ण विकास साधता येणार नाही.

गांधीजी म्हणतात स्त्री व पुरुषांना 'प्राथमिक शिक्षण दोघांना समान देण्यात यावे. निसर्गाने स्त्री-पुरुषात भेद केला त्यानुसार दोघांच्या शिक्षणात भेद करावा. विशिष्ट वयानंतर स्त्रियांना वेगळे शिक्षण द्यावे. घर, कुटुंब जीवनाचे, आपत्य-संगोपनाचे, संवर्धनाचे, ज्ञान देणे आवश्यक आहे. शिक्षणात हे नविन विषय आहेत. त्यासाठी गांधीजी अनुभवी, ज्ञानी, चारित्र्यवान स्त्रीया व पुरुषाची समिती नियुक्त करून निर्णय घेण्यास सांगतात' गांधीनी स्त्री शिक्षणास मुलीच्या शिक्षणाच्या पुढील पायरी समजले आहे.

गांधीनी युरोपीयन राष्ट्रातील स्त्री शिक्षणाची व्यवस्था भारतात लागू करण्यास विरोध केला होता. त्यांच्यामते स्त्रियांना शिक्षण देणे म्हणजे 'व्यवसायिक बनविणे किंवा पुरुषांनी करावयाच्या कार्यात निपुण बनविणे असे नाही. तर स्त्रियांना तार मास्टर, कम्पोजीटर बनविणे म्हणजे समाज बिघडविणे आहे. स्त्रीला हिन अवस्थेत ठेवणे वाईट आहे, तसेच पुरुषाचे काम सोपवणे हे सुध्दा स्त्रीवर जुलम करण्यासारखे आहे. असे विचार मांडून गांधी व पारंपारिकतेतून आधुनिक समाजाला सीता, सावित्री, द्रोपदी सारख्या साहसी, आत्मविश्वासाने भरलेल्या स्त्रियांचा आदर्श निर्माण करित होते. गांधीजीचे स्त्री शिक्षणाचे प्रयोजन आपल्या संस्कृती पासून दुर ठेवणे नाही तर त्यातील श्रेष्ठ मुल्यांची जाणीव करून देणे होते.

गांधीनी आपल्या स्वराज्यामध्ये संपुर्ण स्त्रीजातीला समान शिक्षणाचा आग्रह धरून स्त्रीने शिक्षण घेऊन आदर्श व विवेकशील गृहलक्ष्मी बनून देशाची सेवा करण्याची अपेक्षा व्यक्त केली. त्यांनी स्वदेशीच्या प्रचारासाठी अधिकाधिक प्रोत्साहन देवून पश्चिम देशाचे अन्धकारण न करण्याचा सल्ला देत राहिले. स्त्रियांमधील निरक्षरते बाबत बोलताना गांधी म्हणतात, 'निरक्षरतेचे कारण पुरुष वर्गाप्रमाणे त्यांच्या आळशीपणात नाही तर परंपरेने चालत आलेल्या पुरुषाने रुढीने त्यांच्यावर हिनत्वाचा मारलेला शिक्का आहे. पुरुषाने स्त्रीला आपली सहचारिणी, सखी भागदासी मानून मोलकरीन केले आहे. त्यामुळे आमचा अर्धासमाज पक्षघाताने दुबळा झाल्यासारखा झाला आहे'.

### गांधीचे सामाजिक सुधारणा विषयी योगदान.

देश स्वातंत्र्या इतकेच महात्मा गांधीनी स्त्री सुधारणेचे कार्य हे महत्वपूर्ण मानले आहे. अंधश्रद्धा, धार्मीक रुढीग्रस्त भारतीय समाजात स्त्री उध्दाराशिवाय सामाजिक क्रांती होणे शक्य नाही. महिलांच्या विकासात येणाऱ्या अडचणींना दुर करण्यासाठी काम करणे गांधीना आवश्यक वाटत होते. ते म्हणत, स्त्रियांच्या अधोगतीस कारणीभूत ठरलेल्या सामाजिक कुप्रथावर मात करण्यासाठी अहिंसक मार्गाने कार्य करून महिलांचा सर्वांगीन विकास करावा लागेल, 'ज्या सामाजिक रुढी व सामाजिक नियम पुरुषांनी घडविले त्या निर्माण करण्यात स्त्रियांचा वाटा नव्हता अशा रुढी व सामाजिक नियमांनी स्त्रियांना चिरडून टाकले आहे. खऱ्या अर्थाने सामाजिक आचार विचाराचे नियम हे स्त्री व पुरुषांनी एकमेकांच्या सहकार्याने व सल्याने घडविले पाहिजेत. भारतीय समाजव्यवस्थेने स्त्रियांना पुरुषाचे गुलाम आहोत अशा मानसिकतेची शिकवण दिली आहे.

पुरुषाने स्त्रिला मित्र समजून उचित स्थान दिले पाहिजे. 'ज्या देशात अथवा समाजात स्त्रीचा आदर केला जात नाही तो देश किंवा समाज सुसंस्कृत समजला जात नाही. अस्तित्वात असलेला समाज मान्य रुढी कुप्रथा, परंपरामुळे स्त्रिया परावलंबी, निर्धन, पिडीत, शोषित, वंचित, झाल्या त्या सर्व प्रथा परंपरांना गांधीजी नुसत्या शब्दाने फटकारत नव्हते तर प्रत्यक्ष आचरण आणि ठोस असे पर्याय उपलब्धी करून देवून सर्वच वर्गातील स्त्रियांना जीवन जगण्याचा मार्ग दाखवित गांधीनी संपुर्ण देशात स्त्रियांच्या बाबत पुरुषाच्या मनात क्रांतीकारी बदल घडवून आणण्यासाठी जनजागरण अभियान चालविले'

गांधीनी स्त्री सुधारणेचे कार्य राष्ट्रीय जनजागरण आंदोलनाशी जोडण्याचे साहस केले. तसेच भ्रष्ट, कुलीन, परितक्त्या, म्हणून समाजवंचित असलेल्या स्त्रियांना बहीन व मुर्लीचा दर्जा दिला. समाजबहिष्कृत स्त्रियांचा सन्मान करण्याचे आवाहन समाजाला करित असत त्यांचे हे कार्य उच्च अशा मानविय जीवनांचा परिचय करून देणारे आहे. असे व्यापक समाजसुधारणेचे कार्य कोणत्याही समाज व धर्म सुधारकांनी केले नाही'. गांधीजी स्त्री जाती वर झालेल्या अन्याय अत्याचारांना थांबवण्यासाठी स्त्री जात सक्षम होण्यासाठी प्रयत्नरत होते. स्त्री सक्षमता ही तीला दिल्या जाणाऱ्या अधिकारातूनच येणार आहे. स्त्रियांना अधिकार देतांना कोणताही समझौता गांधीजी करित नाहीत. स्त्री आणि पुरुष मुलभूत स्वरूपात एक आहेत. त्यांच्यात एकच आत्मा आहे.



गांधीने स्त्रियांबाबत म्हटले; मी अगर स्त्री जन्म घेतला असता तर पुरुषाच्या स्त्रीकडे मनोरंजनात्मक पाहण्याच्या प्रयत्नां विरुद्ध विद्रोह केला असता. मी मानसिक दृष्ट्या स्त्री झालो आहे. मी माझ्या पत्नीचे हृदय परिवर्तन केले आहे. त्यासाठी मी माझ तथाकथीत पतीत्वाच्या सर्व अधिकाराचा त्याग केला आहे. सर्व अधिकार पत्नीला देवून टाकले आहेत. त्याचा परिणाम पत्नी सा राहते आहे. दागदागिने घालीत नाही. ती चांगले कपडे वापरत नाही म्हणून तुम्ही आपल्या इच्छा आकांक्षाचे गुलाम बनू नका. पुरुषा दासीही होवू नका. सौंदर्य प्रसाधने वापरू नका. आपला सुवास पसरवण्याची इच्छा धरत असाल तर हृदय अंतःकरणातून सुवास दरव द्या. त्याचा परिणाम मानवजातीवर होईल मानव जात मुक्त होईल हा आपला अधिकार आहे'.

सामाजिक क्रांतीसाठी, अर्थिक विकास आणि स्वराज्याकडे महिलांना आकर्षित करण्यासाठी समाजव्यवस्थेत असलेले अमानवीय प्रथावर गांधीजीनी कठोर प्रहार केले. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आंदोलनाशी या प्रथेला जोडून गांधीनी राष्ट्रीय जन भावना व बालविवाह विरोधी बनविले. बालविवाह सारख्या प्रथेबाबत बोलतांना गांधीजी म्हणतात 'बालविवाह प्रथा जितकी शारीरिक दृष्ट्या वा आहे तितकीच ती नैतिकदृष्ट्या वाईट आहे. कारण आमच्या सदाचारांचे धिंडवडे मी काढते आणि सामाजिक आरोग्यही नष्ट कर आहे. बालविवाह गांधीनी अनैतिक ठरवून त्यास अधर्म मानले आहे. त्याच्या मते मुलीला मासिक धर्म येण्याअगोदर विवाह करण्या कल्पना करणे चुकीचे आहे. मुलगा मीशी फुटण्या आगोदर बाप बनण्यालायक नसतो तशीच मुलगी मासिक धर्म येण्या अगोदर बा बनण्यास अयोग्य असते. "कायद्यापेक्षा गांधीनी जनमत जागृत करून बालविवाह रोकण्यास भर दिला. गांधी बालविधवा हिंदू धर्मा कलंक मानत होते. गांधीजींनी विवाह सारख्या पवित्र संस्थेस बदनाम करणाऱ्या हुंडा प्रथेविरुद्ध ही निंदा केली आहे. हुंडा पध्द स्त्रीच्या मानसिकतेवर आघात करणारी आणि कुटुंबाला अर्थिक दृष्ट्या अपंग बनवणारी आहे. पैसापायी होणारा विवाह हा विवा नसतो तर ते एक घृणास्पद काम आहे. जो तरूण हुंडा मागेल त्यास समाज बहिष्कृत करावे तरूणाकडून विवाहाची अट हुंडा म्हण ठेवणे आपल्या शिक्षणाची, देशाची बदनामी आहे. आणि स्त्रीत्वाचा अनादर आहे. हुंडा पध्दती बंद करण्यासाठी गांधीनी शिक्ष युवकात जागृती करणे, मुलीच्या वडीलांनी हुंडा मागणाऱ्या मुलासोबत मुलीचा विवाह करू नये. विवाहातील अत्याधिक खर्च टाळावा

गांधीनी हुंडापध्दतीची प्रथा बंद करण्यासाठी आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन दिले. आम्ही जातीची बंधने तोडून विवाह के तर निवडणूक क्षेत्र वाढेल आणि हुंडा प्रथा ही बंद पडेल. ते म्हणतात स्वधर्मातील गुण आणि कर्म लक्षात घेवून वर्ण विरोधी विवा करणे उचित आहे. असे वर्णान्तर विवाह निर्दोष आहेत. गांधीजी आंतरजातीय, आंतरप्रांतीय विवाहाबरोबरच मुलामुलीच्या समा शिक्षणामुळे विवाह प्रथेतील समस्यांचे निराकरण होण्यास मदत होईल. असे सांगतात मुलीने शिक्षण घेतल्यानंतर ती विवेक संप होईल. तीच्यात स्वावलंबनत्व येईल. ती आपला पती निवडण्यास आई-वडीलांना मदत करील. शिक्षण घेवून स्वतःची उपजीवी स्वताःही करील. अर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनल्याने आपला पती निवडण्याची चिंता तिला राहणार नाही. विवाहबद्दल गांधीजीची धारण होती की, विवाह म्हणजे स्त्री आणि पुरुष दोघांनी एकत्र येवून जगाचे जे जीवनचक्र सुरु आहे ते चालू ठेवण्यात, म्हणजेच जगाचे दु दुर करण्यात सहाय्यक व्हावे. विषयवासनेचे पोषण करणे, पुष्कळ मुलांना जन्म देणे, ती वाटेल तिकडे भटकत राहीला तरी त्यांच्याक लक्ष न देणे, पती-पत्नी आपसात भांडत राहणे, एकमेकांवर संतापत राहणे, दोघांचीही शरीरे नाजूक होणे हा अलिकडील विवाहाच अर्थ झाला आहे. म्हणून मुलीनी विवाह करण्यापूर्वी विचारपूर्वकच पावले उचलण्यास गांधीजी सांगतात.

भारतीय समाज जीवनात स्त्रीयांना ज्या विघातक कुप्रथामुळे संकटात टाकले त्यामध्ये विधवांच्या स्थितीचा विचार करव लागेल. सतीप्रथेविरुद्ध झालेल्या कायद्यामुळे विधवांना जीवंत जाळण्यापासून थांबविले असले तरी जीवंतपणी जळण्याचा अनुभव बालवैधव्याने त्यांच्या नशीबी आलेला होता. कुठीत, अपमानित, बहिष्कृत, वंचित असे वैधव्याच्या जीवनामुळे भारतीय विधवांचे जीवन नरक यातना झालेले होते. गांधीजीच्या मते विवाहामध्ये मुलगी पुर्ण विकसित झालेली असावी, दोन लहान मुलांना विवाहा अडकविणे, किवा वृद्ध व्यक्तीशी कन्येचा विवाह करणे आणि वृद्ध व्यक्तीच्या मृत्युनंतर कन्येला विधवेच्या नरक यातनेत ढकलून देण्याचे कृत्य ईश्वराच्या आणि मनुष्य जीवनाच्या प्रति अपराध आहे. विधवा झालेल्या मुलीचा पुनर्विवाह करून तीच्या आईवडीलांनी केलेल्या पापाचे प्रायश्चीत घेण्यास गांधी सांगतात. विधवा हिंदू स्त्रीस पुनर्विवाह करण्याचा अधिकार हिंदू पुरुषा इतका आहे.

गांधीनी सामाजिक दृष्ट्या स्त्रीला पुर्ण स्वातंत्र्य देण्यासाठी स्त्रीच्या सामाजिक दास्याचे प्रतिक असलेली, स्त्रीला घराच्या दरवाज्याच्या चौकटीत बंदिस्त करणाऱ्या पडदापध्दतीला तीव्र विराध केला होता. पडदापध्दती स्त्री दास्यत्वाची प्रतिक आहे. स्त्रियांचे रक्षण करण्याच्या बदल्यात स्त्रीचे शरीर आणि मनाचा कोंडमारा करते. पडदा पध्दती स्त्रीच्या चारित्र्याची पवित्रता राखण्यासाठी उच पावली. गांधी म्हणतात पवित्रता मनातून असावी लागते. स्त्री पुरुषाच्या विश्वासतून पवित्रता निर्माण होते. गांधीजी म्हणतात, पडदा



पध्दतीने स्त्रियांच्या शिक्षण व विकासप्रक्रियेत बाधा आणली आहे. पडदा पध्दती बंद झाली तर स्त्री पुरुषात योग्य अशा शिक्षणाचा प्रसार होवून स्त्री विकासाचा मार्ग मोकळा होईल. समाज व्यवस्थेत स्त्रीयावर जेवढे बंधने होती ती दुर करण्याचा उद्देश प्रत्येक सुधारणा चळवळीचा होता. स्त्री बंधनातून मुक्त होवून तीचा सन्मान होईल समाज गतीशील, चेतनामय, विवेक संपन्न, आणि समृद्ध बनेल.

### सार्वजनिक जीवनात स्त्रीयाचा सहभाग-

भारतीय परंपरेने स्त्रियांना चार दरवाज्याच्या चौकटीत बंदीस्त केले होते. गांधीनी महिलांच्या सामाजिक व राजकीय सक्रियतेला मान्यता दिली आहे. वर्तमान व भविष्य काळात देशाच्या हितासाठी महिलांचे सार्वजनिक जीवनातील योगदान महत्वाचे आहे. गांधीजी म्हणत भारताचे चित्र बदलण्याची क्षमता स्त्रियात आहे. स्त्रीला गृहणी बनण्याच्या बरोबरच स्त्रियांनी सार्वजनिक जीवनातही सहभाग घेतला पाहिजे. कारण समाजाच्या जटील प्रश्नांना सोडवण्याची क्षमता स्त्रियात असते. राजकीय व सामाजिक क्षेत्रातील मुश्कील काम स्त्रिया करू शकतात. गांधीजी स्त्रियांच्या सामाजिक उपयोगिते बरोबरच स्त्रियांनी राजकीय क्षेत्रात पुरुषाच्या बरोबरीने काम करण्याची इच्छा बाळगीत होते. राजकारणाच्या न्हासाला रोखण्याची ताकद स्त्रियांमध्ये आहे. स्त्रियांनी राजकारणात प्रवेश करावा याबाबत गांधीजी आगृही होते. स्त्रियांना पुरुषाच्या बरोबरीने मताधिकार देवून राष्ट्रीय जीवनाला प्रवाहीत करावे. स्त्रियांनी राजकारणात प्रवेश करून विकास साधावा व वाईट राजकारणाला चांगले बनवून राजकीय गुलाम गिरीचा अंत करावा". गांधीजीनी स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात समाज सुधारणेच्या कार्यक्रमाची जोड देवून समाजसुधारणेच्या चळवळीला व्यापकता प्रदान करून दिली त्याच प्रमाणे महिलांच्या राजकीय, सामाजिक इच्छा आकांक्षाला मुर्त स्वरूप देण्यासाठी राजकीय आंदोलनाशी, सत्यागृही चळवळीशी जोडून, स्त्री सुधारणेच्या चळवळी पुरुषाच्या न ठेवता त्यात स्त्रियांना सहभागी करून त्यांच्यातील सुप्त क्षमतांना वाट करून दिली. गांधी म्हणत स्त्रियांना सार्वजनिक जीवनापासून दुर ठेवणे म्हणजे राजकीय आंदोलनाला आपल्या अपेक्षित परिणाम प्राप्त करून देण्यासारखेच आहे. आधुनिक काळात स्त्रियांच्या विकासासाठी गांधीनी जेवढे कार्य केले तितके कुणीही नाही. अहिंसेवर आधारित भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांना सहभागी करून गांधीनी स्त्रीयांना नागरीक म्हणून आपले कर्तव्ये पार पाडण्याची संधी दिली. कारण खऱ्या अर्थाने अधिकाराचे स्वरूप कर्तव्ये पालनातच असते. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांना राष्ट्रीय जीवनात पुरुषाबरोबर प्रत्येक क्षेत्रात संधी मिळाली. पुरुषानीही त्यास विरोध केला नाही.

### संदर्भ :

- 1) शर्मा डॉ. वीरेंद्रे 'भारत के निर्माण में गांधीजीका योगदान' श्री पब्लीशिंग हाऊस नई दिल्ली.
- 2) शर्मा भंवरलाल आणि डॉ. प्रेम भटनांगर 'गांधी और हम' अर्चना प्रकाशन जयपुर 1970
- 3) उपरोक्त
- 4) हरिजन
- 5) यंग इंडिया
- 6) रमेश सक्सेना 'गांधी' एक अध्ययन विश्वभारती पब्लीकेशन नई दिल्ली
- 7) माणक जैन 'गांधी के विचारों की 21 वी सदी में प्रासंगिता' भाग-2 अदि पब्लीकेशन जयपुर 2010
- 8) श्री भगवान सिंह 'गांधी और दलित' भारत जागरण भारतीय ज्ञानपीठ
- 9) गांधी एक अध्ययन 'विश्वभारती पब्लीकेशन नई दिल्ली
- 10) मशरुवाला किशोरीलाल 'महात्मा गांधी का रचनात्मक कार्यक्रम; सस्ता साहित्य मंडल नई दिल्ली-1995
- 11) शिक्षण विचार 'गांधी विचार दर्शन' महात्मा गांधी स्मारक निधी प्रकाशन; पुणे
- 12) शिक्षण विचार गांधी विचार दर्शन
- 13) गांधी विचार दर्शन 'जीवनसा

